

ЖЕНЕ У СЕЛУ И РАЗВОЈ ПРЕДУЗЕТНИШТВА*Јована Чикић, Марица Петровић, Живојин Петровић¹***Резиме**

Суочено са проблемом континуираног опадања социјалне виталности, савремено српско село је у вишедеценијској потрази за развојним шансама. У трагању за „кључем“ нове стратегије руралне обнове, анализира се и питање могућности за развој руралног предузетништва. При том, поставља се питање улоге жена у селу у овом процесу јер се рурално предузетништво види као шанса за унапређење њиховог положаја, али и као механизам за унапређење квалитета живота локалне сеоске заједнице у целини.

Кључне речи: *рурално предузетништво, рурални развој, жене у селу*

Увод

Могуће је издвојити најмање два разлога због којих посебну пажњу треба посветити питању руралног предузетништва. Први разлог је строго теоријске природе и тиче се социолошких (и сродних) анализа чинилаца руралног развоја. У овом контексту, расправља се о моделима руралног развоја и на основу њих дефинисаним „силама“ које покрећу и олакшавају процес развоја сеоских заједница. С друге стране, о руралном предузетништву могуће је говорити и са практичног аспекта који подразумева дефинисање стратешких мера и активности за унапређење руралне економије.

У првом случају, истраживање руралног предузетништва (његових могућности и ограничења) ставља се у контекст модела руралног развоја. Савремена руралносоциолошка литература је још крајем 1970-их направила отклон од

¹ мр Јована Чикић, истраживач сарадник; мр Марица Петровић, истраживач сарадник; проф. др Живојин Петровић, ванредни професор; Пољопривредни факултет–Департаман за економику пољопривреде и социологију села, Нови Сад; тел: 021 4853270, 021 4853328, mail: cikicj@polj.uns.ac.rs, maricam@polj.uns.ac.rs, zpetrovic@polj.uns.ac.rs. Рад је део истраживања на пројекту *Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Републике Србије у оквиру Дунавског региона* (Министарство просвете и науке Реп. Србије, ИИИ 46006).

егзогеног модела руралног развоја и усмерила се према концепту интегралног руралног развоја, док већина аутора данас говори о (нео)ендогеном моделу. Ово теоријско (али и практично) померање резултат је увиђања да егзогени модел руралног развоја² само појачава зависност руралне економије, као и укупног развоја сеоске заједнице од спољашњих (урбаних) развојних инпута. Наведени модел, заправо, онемогућио је унапређење унутрашњих развојних потенцијала. С друге стране, ендогени модел руралног развоја полази од претпоставке да „специфични ресурси неког подручја – природни, људски, културни – представљају кључ његовог одрживог развоја“ (Lowe, Murdoch, Ward, 1995: 91). Наравно, јасно је да су и егзогени и ендогени модел руралног развоја, заправо, две идеалнотипске конструкције, а да рурални развој зависи од, како истичу Лонг и ван дер Плог, „специфичне равнотеже унутрашњих и спољашњих елемената“ (Long, van der Ploeg, 1994: 4).

С друге стране, у практично-политичком контексту, подстицање руралног предузетништва анализира се као једна од мера руралне обнове, али, у исто време, и као полазиште и исходиште процеса развоја сеоских заједница. Као један од аспеката развоја руралног предузетништва овде се истражује улога жена у селу као специфичне групе унутар мреже друштвених актера који учествују у овом процесу.

Рурално предузетништво и рурални развој

На трагу Милошевићевог одређења појма предузетништво³, под руралним предузетништвом овде се подразумева иницирање, организовање и реализација индивидуалне или колективне економске активности са циљем да се, уз иновативно и оптимално коришћење расположивог капитала (односно, чинилаца економских процеса), максимизира корист, како материјална (у смислу добара, услуга, новца) и нематеријална (у смислу, унапређења квалитета живота, стечене моћи, престижа и сл.).

Истражујући основе (руралног) предузетништва, Калантаридис и Бика (2006: 1561) указују на локалност као кључну претпоставку за његово разумевање управо због тога што се рурално најчешће промишља у оквирима локалне друштвене заједнице. Може се, дакле, поставити питање да ли се рурално предузетништво разликује и, ако да, по чему од предузетништва у урбаним срединама. Тако, Статопулу и сарадници истичу да се предузетнички процес у суштини не разликује, али да „руралност открива различите могућности и намеће ограничења што на

2 Поједностављено, према егзогеном моделу, рурални развој подразумева индустријализацију пољопривреде и урбанизацију села

3 Према Милошевићу (1997: 300) предузетништво подразумева „мање или више аутономно (свесно) људско деловање у друштвено-економским процесима, с циљем да се најрационалније употребе расположиви економски чиниоци и да се сноси пуна одговорност за властито учествовање у тим процесима“.

крају мења предузетнички процес и исход“ (Stathopoulou, Psaltopoulos, Skuras, 2004: 405). Дајући одговор на исто питање, Петрин (1997) истиче да су у случају руралног предузетништва економски и социјални циљеви јаче повезани, те да је утицај руралног предузетништва на сеоску заједницу израженији него што је то случај са предузетништвом у урбаним срединама.

Јасно је да се рурално предузетништво не односи само на подстицање развоја агробизниса, већ и оних делатности које нису искључиво везане за пољопривреду. Иако није искључиво везано за пољопривреду, рурално предузетништво нужно се мора посматрати из позиције (породичног) газдинства, с обзиром на важност коју газдинство има као елемент руралне економије и сеоске заједнице у целини (Самарџија, 2005). Ово је посебно значајно за анализу потреба и могућности руралног предузетништва код нас, с обзиром на доминацију ових газдинстава у нашем селу и пољопривреди.

У овом контексту, предузетништво као стратегија опстанка и развоја породичног газдинства може да се посматра истовремено као израз и индивидуалних, али и колективних мотива и активности чланова породице. Специфичност газдинства као оквира за иницирање и развој руралног предузетништва јесте у томе што је оно непосредно и тесно повезано са сеоским домаћинством и породицом (заједница живота и рада). На тај начин, газдинство као оквир за развој руралног предузетништва представља комбинацију односа производних и потрошачких чинилаца, али и (породичних) вредности које обликују како индивидуални, тако и групни став према предузетништву који у датом, социоекономском контексту, (може да) резултира у покретању предузетничке активности. Уједно, фармери, односно, они који живе и раде на газдинству појављују се у трострукој улози: као власници капитала, менаџери (они који организују и управљају производњом) и радници.

Женско рурално предузетништво у Србији – могућности и ограничења

Савремено српско друштво трага за кључем који би покренуо (унутрашњи) механизам развоја. У селу којем прети да изгуби своју руралност, било утапањем у урбани простор који се шири на рачун руралног, било поништавањем сопствене виталности, ревитализација руралне економије јесте један од базичних захтева (Petrović, Samardžija, Janković, 2005: 466). У складу са наведеним (нео)ендогеним моделом руралног развоја, као и партиципативним приступом у његовом планирању (Petrović, Ćikić, 2008), савремена истраживања развојних потенцијала полазе од анализе људског капитала. Приликом истраживања могућности за развој руралног предузетништва, посебно у оквирима (породичног) газдинства, анализа људског капитала, односно, обележја оних који на газдинству живе и раде је од кључне важности за анализу и разумевање предузетничког потенцијала јер, како истиче Курц (Kurcz, 2008: 2) „есенцијални критеријум за доношење економских

одлука (на газдинству – прим. аут.) јесте његова социјална организација (број чланова, њихова старосна и полна структура, животни циклуси)⁴.

У овом контексту, анализирају се могућности за развој женског руралног предузетништва у Србији. Наиме, према подацима пописа становништва из 2002. године (Пољопривреда – књига 2, 2004: 15), жене чине 49,9% од укупног броја чланова газдинстава у Србији. При том, од укупног броја женских чланова газдинстава свега 36,2% је економски активно. Међу активним женама, преовлађују оне које су активне ван газдинства (56,8%).

Шансе за развој женског руралног предузетништва у Србији оптерећене су бројним неповољним чиниоцима садржаним у обележјима руралне структуре. Осим општих неповољних обележја руралне и аграрне структуре⁴, може се говорити и о специфичним обележјима која директно отежавају развој предузетништва међу сеоским женама. То је непостојање предузетничке традиције, питање власништва над (не)покретном имовином, обележја система одлучивања у породици, као и недовољно знања и информација о предузетничким шансама.

Иако је женско рурално предузетништво претежно усмерено на оне економске активности које се традиционално убрајају у тзв. женске послове (узгој баштенских култура, прерада пољопривредних производа, традиционални занати, сакупљање лековитог биља, рурални туризам, *catering* и сл.), његов развој донекле је ограничен чињеницом да се и данас учествовање сеоских жена у економском животу у значајном обиму остварује преко породице те да женин рад најчешће није индивидуализован, а тиме ни довољно вреднован (Марков, 1995: 187). При том, ниска стопа активности жена са породичних газдинстава заправо указује на њихове ниске социјалне шансе да „изађу“ ван економских оквира газдинства, али и на то да оне саме себе не перципирају као економски активне (нпр. као пољопривреднице) иако равноправно учествују у пословима на газдинству (Ћикић, Petrović, 2010: 452).

Осим овог, важна препрека женском предузетништву јесте и питање власништва над имовином. Наиме, с обзиром на доминантан патрилинеаран образац у наслеђивању и формирању породичног газдинства, жене су ретко власнице земље

4 Овде се мисли на неповољна обележја демографске структуре, инфраструктурну неопремљеност, неповољну поседовно-парцелну структуру породичних газдинстава, неадекватну кредитну политику, диспаритет цена и сл.

и/или куће⁵ нити су кућедомаћини газдинстава⁶ што им додатно отежава приступ додатним, пре свега, финансијским ресурсима за развој предузетништва. На ово се надовезује још увек присутан партијархални систем породичног одлучивања⁷ према којем жене најчешће не одлучују о економским питањима⁸, управо због прикривене економске активности и непоседовања имовине.

Такође, недостатак знања и информација о могућностима за развој женског предузетништва значајна је препрека његовом развоју. Наиме, сеоске жене најчешће су нижег и средњег нивоа образовања⁹, што уз чињеницу да су својим свакодневним животом и радом претежно везане за газдинство и локалну сеоску заједницу, умањује њихов социјални капитал као и могућност да дођу до потребних информација о покретању сопственог и/или породичног посла.

Међутим, с друге стране, континуирана криза села и пољопривреде и проблем опстанка и развоја породичних газдинстава у условима високе (посебно женске) незапослености намеће потребу за активнијом и јасно дефинисаном улогом сеоских жена у економском развоју. У тим условима, оживљава идеја о диверзификацији прихода на газдинству, а женско рурално предузетништво види се као начин да се та идеја реализује. На основу истраживања свакодневног живота жена у селима у Војводини (Благојевић, 2010: 40) утврђено је да су испитанице показале високу

- 5 Као илустрација, наводе се резултати истраживања социо-економског положаја сеоских жена у статусу помажућих чланова. Тако, ауторке студије (Бабовић, Вуковић, 2008: 61-67) истичу да су жене у свега 6,4% самосталне власнице куће у којој живе, у 6,5% власнице аутомобила, да у 84,3% немају власништво над земљом. Такође, ауторке истичу изражену родну имовинску неједнакост у власништву над средствима за производњу.
- 6 Према подацима из Система информација у пољопривредном саветодавству Војводине, међу 2.741 кућедомаћином тзв. одабраних газдинстава која сарађују са Пољопривредном саветодавном службом АП Војводине, свега је 5,3% жена.
- 7 Приликом утврђивања образаца у систему одлучивања у савремених српској сеоској породици треба водити пажњу о најмање три групе чинилаца: социокултурна обележја чланова сеоске породице, обележја домаћинства и степен развијености сеоске заједнице. Претпоставка је да у случајевима када је жена/супруга образованија и економски активна, као и када породица живи у развијеној локалној сеоској заједници (што подразумева модернизацију свакодневног живота), долази до развијања и јачања егалитарнијих форми одлучивања.
- 8 Бабовић и Вуковић (2008: 97) наводе резултате истраживања према којима у 68% случајева о пољопривредној производњи самостално одлучује супруг испитанице или неки други мушки члан газдинства. Такође, ауторке наводе да стратешке одлуке о расподели новца из породичног буџета у 64,4% доносе самостално супруг или неки други мушки члан домаћинства.
- 9 Према подацима пописа становништва из 2002. године (Становништво – књига 4, 2003: 18-49), 70,4% сеоских жена у Србији старијих од 15 година има делимично или потпуно завршену основну школу, док је без школске спреме 14%, средњу школу завршило је 24,8%, а вишу школу и факултет свега 3,1%.

предузетнишку склоност – чак 48,6% је изјавило да би се бавило приватним послом када би за то имале услове¹⁰. Чини се да нешто реалистичнију слику о предузетничким склоностима сеоских жена дају Бабовић и Вуковић (2008: 77) када истичу да, према подацима њиховог истраживања, 21% жена на породичним газдинствима у Србији размишља о неком самосталном послу. Јасно је да женска економска активност доприноси развоју породичног предузетништва у целини чиме се, потенцијално, обезбеђује не само економска, већ и социјална репродукција породичног газдинства¹¹. При том, основна мотивација за samozapošljavanje је есте економске природе¹².

Закључак

Идеја о женском руралном предузетништву нераскидиво је повезана са мултифункционалношћу пољопривреде и трендом диверзификације прихода као стратегијом опстанка и развоја породичних газдинстава. Стога је тешко прецизно одредити колико је женско рурално предузетништво аутентичан израз потребе сеоских жена да учествују у економском животу или наметнута нужност економског преживљавања.

Истраживања показују да сеоске жене у Србији имају склоност ка предузетништву, али да је једна од основних препрека у његовом развоју, поред патријархалног система породичног одлучивања, недостатак знања и информација о могућностима за развој сопственог и/или породичног посла. Ово је од посебне важности јер предузетништво имплицира увођење иновација и модернизацију рада, не само у техничко-технолошком и организационом смислу, већ и са аспекта промишљања економске активности као социјалне шансе.

Иако се женско предузетништво везује за, како је напоменуто, традиционалне „женске послове“, не треба заборавити и потенцијале за развој женског предузетништва у пољопривреди. Наиме, јасно је да пољопривреда није само и искључиво „мушко занимање“, што потврђују и подаци, посебно о неплаћеној радној снази у пољопривреди. То, заправо, значи да, иако се код нас говори о феминизацији радне снаге у пољопривреди, не може се још увек говорити и о егалитарним формама одлучивања.

На послетку, истраживање потреба, могућности и препрека у женском руралном предузетништву нужно подразумева добро познавање друштвеног, економског и

10 У истраживању је учествовало 794 жена из села у Војводини старости између 20 и 60 година (Благојевић, 2010: 18).

11 Под социјалном репродукцијом овде се мисли на обезбеђивање наследника на поседу који ће наставити да се бави пољопривредом и осталим економским активностима у оквиру породичног газдинства.

12 Бабовић и Вуковић (2008: 77) наводе да 74,7% жена које су учествовале у њиховом истраживању истичу да је економски мотив доминантан за покретање сопственог посла.

културног контекста у коме се оно одвија и/или планира. На тај начин, могуће је разумети и унапредити сазнања о факторима који се могу сматрати „окидачем“ руралне/фармерске предузетничке активности у целини (Alsos, Ljunggren, Pettersen, 2003)

Литература

1. Alsos, G.A., E. Ljunggren, L. T. Pettersen (2003) Farm based entrepreneurs: what triggers the start up of new business activities. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 10, No. 4, pp.435–443.
2. Бабовић, М., О. Вуковић (2008) Жене на селу као помажући чланови пољопрвредног домаћинства: положај, улоге и социјална права. УНДП, Београд.
3. Благојевић, М. (2010) Жене на селу у Војводини - свакодневни живот и рурални развој. Покрајински завод за равноправност полова, Нови Сад.
4. Kalantaridis, C., Z. Bika (2006) Local Embeddedness and Rural Entrepreneurship: Case-Study Evidence from Cumbria, England. *Environment and Planning*, Vol. 38, pp. 1561-1579.
5. Kurz, P. (2008) Landscape Structure and Organization of Farm Households in an Austrian Mountain Area. *Landscapes, Identities and Development*. 23rd Session of the PECSRL – The Permanent European Conference for the Study of Rural Landscape 1.-5. September 2008, Lisbon and Óbidos, Portugal (<http://tercud.ulusofona.pt/conferencias/pecsrl/presentations/LANDSCAPE%20STRUCTURE%20AND%20ORGANISATION%20OF%20FARM%20HOUSEHOLDS%20IN%20AN%20AUSTRIAN%20MOUNTAIN%20AREA.pdf>)
6. Long, A., J. van der Ploeg (1994) Endogenous Development: Practices and Perspectives. In: van der Ploeg, J., A. Long (eds.) *Born from within: Practice and Perspectives of Endogenous Rural Development*. Van Grocum, the Netherlands, pp. 1-6.
7. Lowe, P., J. Murdoch, N. Ward (1995) Networks in Rural Development: Beyond Exogenous and Endogenous Models. In: van der Ploeg, J., G. van Dijk (eds.) *Beyond Modernization – the Impact of Endogenous Rural Development*. Van Gorcum, The Netherlands, pp.87-105.
8. Марков, С. (1995) Сеоске жене – „скривена“ снага руралног развоја. *Виђења*. бр. 3, стр. 185-191.
9. Милошевић, Б. (1997) Умеће рада. Филозофски факултет, Нови Сад.
10. Petrin, t. (1997) Entrepreneurship as an economic force in rural development. In: T. Petrin, A. Gannon (eds.) *Rural development through entrepreneurship*. FAO UN. Italy. (http://www.fao.org/DOCREP/W6882e/w6882e02.htm#P44_8010)

11. Petrović, Ž., J. Samardžija, D. Janković (2005) Rural Development Strategy of Serbia. *Savremena poljoprivreda*. Vol. 54, Iss. 3-4. pp. 464-468.
12. Petrović, Ž., J. Čikić (2008) Participatory Research and Rural Community Development. In: D. Cvijanović, V. Hamović, J. Subić, S. Ivančević (eds.) State, Possibilities and Perspectives of Rural Development on area of Huge Open-Pit Minings. Institute of Agricultural Economics, Belgrade, pp. 253-259.
13. Попис становништва, домаћинстава и станова, Становништво – књига 4, Школска спрема и писменост (2003) Републички завод за статистику, Београд.
14. Попис становништва, домаћинстава и станова, Пољопривреда – књига 2, Пољопривредна газдинства према активности и изворима прихода (2004) Републички завод за статистику, Београд.
15. Самарџија, Ј. (2005) Становништво и земљишни фонд пољопривредних газдинстава Војводине. У: Анализа коначних резултата пописа становништва, домаћинстава и станова, 2002. Београд: Републички завод за статистику (електронско издање).
16. Stathopoulou Sophia, D. Psaltopoulos, D. Skuras (2004) Rural entrepreneurship in Europe - A research framework and agenda. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*. Vol. 10 No. 6, pp. 404-425.
17. Čikić, J., M. Petrović (2010) Women as a factor of urban agriculture development. *Economics of Agriculture*. Vol. LVII, SI-2, pp. 449-455.

RURAL WOMEN AND ENTREPRENEURSHIP

Jovana Čikić, Marica Petrović, Živojin Petrović

Summary

Confronted with the continual decline of social vitality, contemporary Serbian rural areas are on search for the development chances. On the quest for the rural renewal strategy, possibilities for development of rural entrepreneurship are being analyzed. In addition, the role of rural women in this process is examined because rural entrepreneurship is considered as a chance to improve their social position, but also a mechanism for improvement of the quality of life within the local rural community.

Key words: rural entrepreneurship, rural development, rural women